

LISZKA JÓZSEF

Párbeszéd a hazá(k)ról és a „hazáról”

...tudásnál nékem édesebb a kétély.

(Dante)

Merthogy nyilvánvalóan többféle hazája is lehet az embernek, s ami az egyiknek tényleg az, az a másiknak *legfeljebb* „haza”. Miközben a „haza” sem legfeljebb, nagyon is valós lehet, de hát valahogy mégiscsak meg kellene őket különböztetni, még akkor is, ha Máraitól Unamunóig (vagy tán inkább: Unamunótól Máraiig), s még ki tudja, ki mindeki, tiltakozik a macskakörmözés ellen. Tanuljon meg olvasni a kegyes olvasó! Szóval akkor haza és haza. Épp egy Illyés-versre akadok: *Magyar és magyar*. No, lám! Illyés Gyula volt bátor túllépni a macskakörmözésen, gondolom, miközben lapozgatok éppen rá a versre. Aztán: *Magyar és magyar és magyar / magyar, magyar akarok lenni!* Hm, hát, ez afféle önparódia, nem az, amire gondoltam. Szóval maradjunk csak a haza és a „haza” forma mellett.

A kérdéskört, az identitás, a haza, a nemzeti sztereotípiák problematikáját Hermann Bausinger hosszú élete során sok alkalommal, ezerféle aspektusból megközelítve érintette, boncolgatta már.¹ Jelen kötet, amiről, pontosabban: aminek mentén megkísérlek az alábbiakban egyet s mást elmondani, egy „beszélgetőskönyv”,² amelyben Reinhold Weber moderátori segítségével egy *összab*, Hermann Bausinger és egy

1 Csak néhány kiemelt, afféle mérföldkő Hermann Bausinger rendkívül gazdag munkássága legutóbbi terméséből: *Typisch deutsch. Wie deutsch sind die Deutschen?* München, Verlag C. H. Beck, 2000, 175 p.; *Fremde Nähe. Auf Seitenwegen zum Ziel. Essays.* Tübingen, Klöpfer und Meyer, 2002, 213 p.; *Der herbe Charme des Landes. Gedanken über Baden-Württemberg.* Tübingen, Klöpfer und Meyer, 2006, 163 p. Bausinger életútjához: Ein *Aufklärer des Alltags. Der Kulturwissenschaftler Hermann Bausinger im Gespräch mit Wolfgang Kaschuba, Gudrun M. König, Dieter Langewiesche und Bernhard Tschofen.* Wien, Böhlau Verlag, 2006. Lásd ismertetőmet: Ein *Aufklärer des Alltags. Acta Ethnologica Danubiana 10–11* (2009), 204–205. p. Továbbá az *Acta Ethnologica Danubiana* 23. kötetében (2021) megjelent három nekrológot: Hermann Bausinger (1925–2021). Voigt Vilmos: A népi kultúra kutatója a technika világában. Hermann Bausinger emlékére (317–319); Hlůšková, Hana: Inšpirácie prácami Hermanna Bausingera pre teóriu folklorizmu v slovenskej folkloristike (320–321); Liszka József: Nyakkendőtlenül (322–325).

2 Muhterem Aras–Hermann Bausinger: *Heimat, kann die Weg?* Ein Gespräch, eingeleitet und moderiert von Reinhold Weber. Tübingen: Klöpfer–Narr Verlag, 2021, 149 p.

török-kurd származású *újsváb*, Muhterem Aras fejt ki nézeteit hazáról, nemzetről, országról, identitásról. A kérdéskomplexumról mindkettejüknek van mondanivalója, s mindketten képesek a másikat is meghallgatni, fejt ki a moderátor (Reinhold Weber), majd a továbbiakban hangsúlyozza, hogy Bausinger *szakmáját a maga szűk keretei közül kiszabadítva, a hagyományos néprajzot átszellőztetve egy interdiszciplináris empirikus kultúratudománnyá modernizálta.*³ Ehhez azért kínálkozik egy peremmegjegyzés: még ha nagyjából igaz is ez, a dolog mégsem ilyen egyszerű. Illyés Gyula, a véletlen hozta így, de megint rá kell hivatkoznom, szóval Illyés 1939-ben Györfly István kapcsán írta le, hogy „a néprajz talán az egyetlen tudomány, amely tűri még a polihisztort is, sőt kívánja: a nép élete egész világ, aki azt tanulmányozza, az egész világhoz kell annak értenie. Folyton készenlétben s résen kell lennie. Annak a tudósszobája maga az ország; ha nem a földgolyó.”⁴ Noha kicsit más, de voltaképpen mégsem egészen más, amiről Illyés beszél. S valóban, „a hagyományos néprajz”, a jól művelt hagyományos néprajz éppen úgy interdiszciplináris, mint az empirikus kultúratudomány. Ha rosszul csinálják, a kulturális antropológia vagy az empirikus kultúratudomány is lehet szemellenzős, köldöknéző. Teljesen öncélú. Ahogy sok esetben az is.

A moderátor kérdésére, hogy vajon miként definiálható a haza, Bausinger Szent Ágoston ismert kijelentésével válaszol: „Mi hát az idő? Ha senki sem kérdezi, tudom; ha kérdik tőlem, s meg akarom magyarázni, nem tudom.” Pontosan így vagyunk a haza fogalmával is. Amennyiben egy kerek mondatban kívánnánk összefoglalni, szétfolyna ujjaink között...

A haza (*Heimat*), amiről kezdetben Bausinger beszél, noha a jogi értelemben vett *Heimat*ot tárgyalja, Aras hatására belekeverve emocionális kérdéseket is, inkább a szülőföld, szülőváros, szülőfalu, sőt! szülőház értelemben fogható föl. Sokkal szűkebb értelemben tehát, mint az 1997-ben müncheni magyarok által nekem szegezett kérdés, hogy tudniillik nekem Szlovákia vagy Magyarország-e a hazám? Bausinger Hölderlin egyik, 1800-as keltezésű verséből idéz:

<p><i>Am kühlen Bache, wo ich der Wellen Spiel, Am Strome, wo ich gleiten die Schiffe sah, Dort bin ich bald; euch traute Berge, Die mich behüteten einst, der Heimat.</i></p>	<p><i>A kis patak, hol játszi habot, s a nagy folyam, hol gályát siklani láttam, itt lesz mindjárt; csakhamar köszöntlek, hű hegyek, őreim egykor, otthon</i></p>
<p><i>Verehrte sichre Grenzen, der Mutter Haus Und liebender Geschwister Umarmungen Begrüß ich bald und ihr umschließt mich...</i></p>	<p><i>áldott határa, édesanyám szerény hajléka, és kitárt karu, drága jó testvéreim! s ti átöleltek...</i></p>

3 Bausinger „hat sein Fach aus den engen Grenzen befreit, die traditionelle Volkskunde durchlüftet und zur interdisziplinären Empirischen Kulturwissenschaft modernisiert”. (10. p.)

4 Illyés Gyula: A magyar nép tudósa. Györfly István halálára. *Nyugat*, 32 (1939), II, 268–271. p.

Nos, ez nyilvánvalóan nem Németországra, még csak nem is Badenre vagy Württembergre vonatkozhat, hanem arra a konkrét településre, ahol Hölderlin a gyermekkorát töltötte. Nota bene: utólag több település is vetélkedik a Hölderlin-vers ihlető helye megtisztelő címért... A *Die Heimat* Rónay György fordításában *A szülőföld* címre magyarítódott. Alighanem helyesen. Amikor Hölderlin a „német hazáról” beszél (s elég gyakran teszi ezt!), mindig *Vaterlandot* mond. De hiszen 1844-ben Petőfi is szembeállítja a zordon Kárpátokat az Alfölddel, ahol, mint mondja, *ott vagyok honn, ott az én világom...* A magyar haza, hon (lásd még honvágy, honszeretet, honfiúi bú stb.) vonatkozhat az adott országra, aminek az ember állampolgára, de érthető szülőföld kontextusban is, s (hogy ismét Illyéssel hozakodjak elő) haza a magasban értelemben úgyszintén. Elvileg a német *Heimat* és *Vaterland* könnyebben megkülönböztethető, de a gyakorlat (és jelen kötet is) azt mutatja, hogy nem egészen. Magyarul tehát a szülőföld kifejezéssel lehetne illetni a *Heimat* fogalmának illetően módon való felfogását. Ebben az értelemben, a felvezetőben Weber is arról beszél, hogy Bausingerben a tübingeni vár birsfája gyermekkori élményeket idézett elő. A fa gyümölcse számára egy darab haza (*Heimat*). Aras számára meg az anatóliai otthon (*Heimat*) melegét idézi, ha nem is pontosan ugyanez a gyümölcs, de annak egy édesebb változata. Másutt Bausingert ösvábnak, Arast „török-kurd” származású svábnak aposztrofálja. Az utóbbi állításnak (a mi fogalmaink szerint) már az első része sem problémamentes, hiszen (egyelőre mi csak ilyen kizárólagosságokban tudunk gondolkodni) vagy török, vagy kurd (vagy magyar, vagy szlovák stb.), miközben Aras valójában török állampolgárságú, alevita vallású kurdnak született (mintha azt mondanánk, hogy szlovákiai magyarnak). Választott hazájának körbeírása is magyarázatra szorul, hiszen nem földrajzi koordinátákban, hanem etnikai? identitás? keretekben adja azt meg (nyilván nem önmaga találva ki a definíciót) Weber, amelyek viszont nem a német vagy Németország kategóriák szintjén, hanem egy jóval személyesebb, könnyebben átlátható, akár személyesen is meghitt módon ismerhető keretek közt mozognak. A török állampolgárságú kurdból így lesz török-kurd gyökerekkel rendelkező német állampolgárságú sváb... De hogyan is?

Muhterem Aras Anatóliában született, majd tízéves korában került egy családtagok sítés során Németországba, ahol édesapja már évek óta vendégmunkásként dolgozott. Stuttgart környékén telepedtek le (jelen kötetben sokat mesél gyerekkoráról, a beilleszkedés árnyas és kevésbé árnyas, olykor naposnak is mondható oldalairól⁵), ahol aztán felnőttkorában aktív politikálásba kezdett, a németországi Zöldeket képviselve először a stuttgarti városi képviselő-testület tagja, majd Baden-Württemberg tartományi parlamenti képviselője, illetve (egy következő ciklusban) ugyanannak első zöldpárti, első női és első bevándorló háttérrel rendelkező női elnöke. Nem hagyható szó nélkül, hiszen

5 Nagyon hasonló életutat, -szemléletet, beilleszkedési modellt ismerhetünk meg egy jeles, iráni származású német író, Navid Kermani kötetéből (*Wer ist Wir? Deutschland und seine Muslime*. München, C. H. Beck, 2009, 4. kiadás), miközben az is nyilvánulónak válik, hogy nincs két egyforma életút.

elfogadottságát bizonyítja, hogy 2016-ban toronymagasan nyert tartományi szinten. Baden-Württembergot tekinti hazájának, mintegy mellé állítva német útlevelét is, aminek viszont a Német Szövetségi Köztárság, nem pedig Baden-Württemberg Szövetségi Tartomány a kibocsátója, s ennek értelmében tulajdonosának a hivatalos befogadója. Mindamellett „kurd-török” gyökereit nem tagadja meg...

Recsegnek-ropognak a kifejezések, s jól látszódik, hogy nem csak szoros értelemben vett nyelvi szinten, de tartalmi-fogalmi vonatkozásokban sem egy nyelvet beszélünk. Mert számunkra azért világos, hogy van nemzetiség (ami esetünkben mondjuk a magyar), lehet egy szűkítő identitás (szlovákiai magyar), s itt van az állampolgárság (szintén a mi viszonylatunkban a szlovák). Tiszta sor. Vagy hát inkább annak látszódik... Merthogy azért tájainkon, szűkebb régióinkban, hazánkban, „hazánkban”, hazánkban is akad kavarodás, egyet nem értés bőven. Lehetséges (alighanem igen!), hogy új identitások, s ezeknek új tartalmú fogalmai vannak kialakulóban? S eljön az az idő, amikor nyelvtől, kultúrától függetlenül az állampolgárság lesz a nemzetiség megfelelője? Most nagy kavart látok ebben, a két fogalom, már-már azt mondtam, hogy következetes, pedig éppen hogy következetlen keveredését, keverését. És ez nem német vagy nyugat-európai jelenség. Ha olyasmit olvasok, *Slováci, čakajte mimoriadne zlé počasie!* vagy: *Slováci, pripravte si kabáty! Už vo štvrtok príde veľké ochladenie*, vagy: *Slováci dostávajú chybne pozvánky na očkovanie*, akkor persze megvonhatom a vállamat tréfásan, hogy ez engem mint (szlovákiai) magyart ugyan nem érint, de hát itt nyilván a szlovák mint *szlovák állampolgárság* van érteve. Bizony, hogy érint! Amikor a magyar(országi) hivatalnok megkérdezi a nemzetiséget (!), majd azonnal hozzáteszi, hogy amennyiben az szlovák (!), akkor ez és ez a teendőm, magyar mivoltomban megsértődhetek ugyan, de be kell látnom (és ehhez még gondolatolvasónak sem kell lennem, bár néha majdnem), hogy állampolgárságra gondolt. A fogalmak keverednek, majd egyszer valahol megállapodnak. Tartok tőle, hiába próbáljuk befolyásolni. A nyelv már csak olyan. Éli a maga életét.

Aztán nem tud nem az eszembe jutni: ha a szlovák vagy a magyar elsősorban az állampolgárság kifejezője lesz, akkor szlovákul talán meg kell majd fordítani a nekünk most nagyon nem tetsző, de a szlovák nyelv törvényszerűségeit hordozó, a szlovákiai magyarokat jelölő *slovenskí Maďari* kifejezést. Logikai alapon ugyanis, ha a szlovák az állampolgárság, akkor lesznek *slovenskí Slováci*, *maďarskí Slováci* vagy *rómskí Slováci*... Tehát szlovák nemzetiségű szlovák állampolgárok, magyar nemzetiségű szlovák állampolgárok, roma identitású szlovák állampolgárok. Vannak, vagyunk is persze, most is, csak a fogalmaink (ma még) logikátlanak tűnő használatával vannak gondok.

A *nemzet*, a *nemzetiség* fogalma tehát nyilvánvalóan átalakulóban van. Ahogy a magyarban a lúdtollból golyóstoll lett, úgy a nemzetet mint nyelvi, kulturális és identitásbeli entitást, a kulturális nemzetet fokozatosan kiszorítani látszik a politikai nemzet fogalma, amit az azonos állampolgárság tart egyben. (Vagy amikor Orbán Viktor a „nemzetállamok Európájáról” beszél, nem ezt értheti alatta?) Most még kavarok, sérődések is keletkeznek, de ezek szépen elcsitulnak majd. Ha akarjuk, ha nem. De hát ki láthatja előre, miként alakul majd a nyelvhasználat?!

Térjünk azonban vissza az inkább sorvezetőnek használt, semmint regulárisan ismertetett könyvhöz! A terminológiai káosz ugyanis ezzel nem ér véget. *Heimat-Nation-Europa*. E három, nem egynemű fogalmat koncentrikusan elhelyezkedve láttatják az egymással beszélgetők, miközben a *Heimat* földrajzilag körülírható fogalom, még akkor is, ha erős emocionális tartalommal bír, a nemzet (mai értelmében?) térbelileg pontosan nem definiálható, hiszen ember-atomokból tevődik össze. A német nemzet tagja az, aki annak vallja magát, függetlenül attól, hogy éppen hol tartózkodik. Egyazon nemzethez tartozók lehetnek más-más országok állampolgárai, s így akár más-más országot tekinthetnek hazájuknak, miközben egy nemzethez tartozónak vallják magukat. Bár itt is van ellenmondás: az a német, akinek német útlevele van, miközben az is német, aki mondjuk csak szlovák útlevéllel rendelkezik, de a szlovákiai német nemzeti kisebbséghez tartozik. Aztán megfordítva: egy állam (= egy haza) keretei között különféle nemzeti identitású állampolgárok élhetnek, akik nemzeti identitásuktól függetlenül tarthatják ugyanazt az országot hazájuknak. Szóval egy német útlevéllel rendelkező török? Nevezhetjük őt németnek? Szerintem nem, de nevezik. Megkülönböztetendő a nemzetiség és az állampolgárság! S itt megint elmesélhetném korai dilemmámat, amikor a kilencvenes évek közepén akárhányszor egy német nyomtatványt az orrom elé dugtak, s ott ki kellett tölteni a *Nationalität* rubrikát, tudtam, hogy voltaképpen az állampolgárságomra kíváncsiak (*Staatsangehörigkeit*), de akkor miért nem azt kérdezik?! Hogy magyar, mint ahogy nemzetiségem (*Nationalität!*) az is, nem írhattam bele, hiszen szlovák útlevelem volt. Szlovákot meg szintén nem, hiszen a nemzetiségem (*Nationalität!*) magyar. Ezért salamoni döntéssel következetesen azt vezettem bele, hogy szlovákiai magyar (*Ungar aus der Slowakei*). Többen is küszködhetek ezzel a dilemmával, mert a német hatóságok, de a Humboldt Alapítvány egészen biztosan, idővel megváltoztatta a kérdést, s immár az állampolgárságra kérdez rá.

Az Európa viszont ismételten földrajzi fogalom. Ilyen összefüggésben talán helyesebb lenne a *Heimat-Vaterland-Europa*, egymásból körkörösén kinövő triással, nem pedig (hogy emlékeztessen kiindulópontunkra) a *Heimat-Nation-Europa*, korántsem egynemű, egymásból automatikusan és logikailag nem adódó fogalomsorral operálni. Első hallásra komoly dilemmának tűnik az az eset, amit a beszélgetés során is körbejárnak, amikor tudniillik a német állammal szemben természetvédők *hazájuk* természeti kincseinek a megvédésére kényszerülnek. Olyanok tehát, akiknek van német útlevelük, tehát német állampolgárok, Németország a hazájuk, s ezzel a hazával szemben védik szűkebb pátriájukat, amit röviden szintén szokás egyszerűen hazának (*Heimat*) mondani. A „hazával” szemben a hazát. Vagy inkább a hazával szemben a „hazát”?

Szóval ez a *Heimat*-kérdés kemény dió bizony, hiszen ha meggondoljuk, földrajzi fogalomnak sem mondható egyértelműen. *Az én hazám az anyanyelvem*. Hm. Miközben a szülőföld is tekinthető hazának, ami már földrajzilag is értelmezhető. Ahogy a szülőhaza is. De akkor mi a *Vaterland*? Voltaképpen az az ország, aminek állampolgára vagyok. És ha nem tudok azzal azonosulni? Akkor jönnek a pótfogalmak: a haza az anyanyelvem, a magyar irodalom, *ahol értik e hexametert is* (Radnóti Miklós), *haza az, ahogy élek* (Balla Zsófia) stb. Vagy egy szlovákiai magyarnak például: noha szlovák

állampolgár, hazájának Magyarországot tartja. Mert ilyen is van. Másrészt a *Vaterland*ba alighanem bele kell születni. Választott *Vaterland*ja nincs senkinek, viszont választott *Heimat*ja igen. Miközben inkább a *Heimat* rezonál a szülőhelyre, szülőháza, -falura, -hazára... A választott haza bevett fogalom, miközben választott szülőföldje nem tud lenni senkinek.

S ha már a választott haza jelenségénél tartunk, a beszélgetőskönyv viszonylag bő teret szentel a bevándorlók, a Németországban integrálódók, idővel a német állampolgárságot is megkapók kérdéskörének. De csakugyan, mily mértékben integráns részei ők a német társadalomnak? Pro és kontra érvek bőven vannak, nem is mennék én most ebbe bele. Inkább azt említem meg, hogy egy-egy etnikai közösségbe a történelem folyamán folyamatosan integrálódnak, asszimilálódnak más etnikumú, más kultúrájú, más nyelvű elemek. A Kárpát-medence etnikai történelme hallatlanul gazdag és színes példatárát adja az ilyen etnikai folyamatoknak.⁶ A már eleve nem homogén honfoglaló magyarok az új hazában egy sor népet, avarokat, szlávokat, germánokat találtak, akik zömmel beolvadtak mind nyelvileg, mind kulturálisan az újonnan érkezettekbe. Aztán a tatarjárás előtt megjelennek a mára elmagyarosodott jászok és a kunok, a tatár kiűzése után a német telepések, majd a török elől észak felé tolnak a horvátok, szerbek. A török alóli felszabadulást követően a földbirtokosok a néptelenné vált területeket német, osztrák, cseh, morva, szlovák és ruszin telepésekkel töltötték föl. Közben (előtte is, utána is) nagy belső migráció is megfigyelhető volt. Gondoljunk csak a Kárpátokban juhaikat legeltetve egészen Észak-Morvaországig elvándorolt, ott meg is telepedett, mára elszlovákosodott vlach pásztorokra (akiknek a szlovák nemzeti ételspecialitás, a juhtúrós galuska is köszönhető⁷), de külföldi, itáliai, francia szakmunkások (szőlészek, kőfaragók) is megtelepedtek a térségben. Miközben legalább a középkor óta jelen vannak, az első világháború előtt a (galíciái) zsidók tömeges betelepülése, munkát kereső milliók tengerentúlra való kivándorlása, a holokauszt borzalmi, a második világháború után a németek kitelepítése, a csehszlovák–magyar lakosságcsere következményei... És még ecsetelhetném hosszan azt a turbulens etnikai kavardáskeveredést, asszimilációkat és disszimilációkat,⁸ aminek eredménye mondjuk az ezredforduló Kárpát-medencei népeisége, ezen belül a magyarsága.

Az imént vázlatosan bemutatott etnikai-kulturális folyamatok kapcsán egy, Passauról készült madártávlati képet mutogatva szoktam hallgatóimnak (el)magyarázni, hogy miként rakódik egybe egy-egy nemzet kultúrája. Most illusztráció nélkül kísérlem meg ugyanezt. Passauban, a Mariahilf-hegyen bámeszkodva, három folyó, a Duna, az Inn és a leheletvékony Ilz egybefolyását szemlélve tűnt föl az Inn piszkosfehér, a

6 Liszka József: Két part között... A népi kultúra helye és szerepe Európa egyik ütközési zónájában. Fórum Társadalomtudományi Szemle, 8, 2006/4, 37–54. p.

7 Stoličnā, Rastislava: A táplálkozás mint etnoidentifikációs jegy. *Acta Ethnológica Danubiana* 5–6 (2004), 41–52. p.

8 Botiková, Marta: Vegyesházasságok Pozsony környékén. *Regió*, 5, 1994/1, 118–127. p.

Duna haragoskék és az Ilz feketébe hajló színe, amint azok összeölelkeznek, az Inn és a Duna egy ideig még mintegy egymást nyaldosva, egymás mellett hömpölyög, mígnem teljesen egybemosódva a víz színe az Inn eredeti vizénél sötétebb, a Dunáénál és az Ilzénél világosabb lesz. Az első, hányaveti pillantás nyomán nehéz is eldönteni, hogy ezt követően a folyót miért Dunának és miért nem Inn-nek hívják? Van erre magyarázat, de ez most nem is érdekes, a lényeg, hogy a folyó továbbra is a Duna, amely hivatalosan Donaueschingenben ered. De hát azt is tudjuk, hogy az a forrás, mesterségesen kialakított, két picinke folyó, a Brig és a Brigach föld alatti egybeacsatornázása, majd a városban a földfelszínre buggyantása révén *lett kialakítva*. Mindenesetre a folyó onnantól kezdve Duna. Aztán a passzau nagy egymásba ölekezés után a Duna Fekete-tengerbe érkezéséig felveszi még a többi között a Traun, az Enns, a Morva, a Rába, a Vág, a Garam, a Sió, a Dráva, a Tisza, a Szeret, a Prut vizét. És mindvégig Dunának hívjuk, holott az „eredeti” (donaeschingeni) Duna-víz fokozatosan elhanyagolható mennyiségben van már benne jelen. Nem tudom, létezik-e olyan vegyi eljárás, ami ki tudná mutatni, hogy egy Fekete-tenger közeli vízminta hány százaléknit tartalmaz a Fekete-erdőből származó Duna-vízből. Nagyon keveset. A Duna mégis Duna. Nos, hasonlóan van ez a nemzetekkel, azok kultúráival. Évszázadok, évezredek alatt (de a jelenben is, még ha ezt nehezebb tudjuk is megemészteni!) rengeteg külső kulturális, nyelvi stb. hatás éri őket (akár a folyókat a mellékfolyók), egyszer csak az eredetire már alig hasonlítanak, de mégis mindvégig ugyanarról a nemzetről, arról a kultúráról van szó. A közelmúltban olvastam egy interjút Török Tiborral, a Szegedi Tudományegyetem Természettudományi és Informatikai Kara Genetikai Tanszéke munkatársával, ahol a genetikus kifejti, hogy a mai magyar populáció génállományának valószínűsíthetően 4–5 százaléka a (genetikailag korántsem homogén) honfoglalók genetikai örökségének tekinthető.⁹ Szóval antropológiailag is hasonló a helyzet...

A gondolatársítások végtelennek tűnő fonalát itt elvágom. Hermann Bausinger egy korábbi kötete kapcsán megfogalmazott gondolataimat¹⁰ annak idején azzal fejeztem be, hogy az a jó könyv, amely nem akar egy felvetést végérvényesen lezárni, hanem további kérdéseket generál, az útkeresésekhez további szempontokat, irányokat kínál, s hát Bausinger könyvei ilyenek. Most sem mondhatok mást. Holtában is köszönet a Mesternek!

9 Kenessey András: A honfoglalók genetikai öröksége nem vész el. *Népszava* 150, 2023. 1. 14., Szép Szó melléklet: 5–6. p.

10 Liszka József: Herrman Bausinger: Typisch deutsch. Wie deutsch sind die Deutschen. *Fórum Társadalomtudományi Szemle* 3, 2001/2, 177–181. p.

LANG TAMÁS

A KETTŐS KERESZT ÁRNYÉKÁBAN

Zsidóellenes törvénykezés és zsidóüldözés
Szlovákiában (1938–1945)

Fórum Kisebbségkutató Intézet